

UDK 419.992

**TÜRKÇEDEKİ /i/ SESİ İLE KAZAKÇADAKİ /i/ SESİ ARASINDA
FARK VAR MI?
IS THERE DIFFERENCE BETWEEN TURKISH /i/ AND KAZAKH /i/
SOUNDS?**

S. L.SOROKINA*

Özet

Ses sistemi, her dilin en önemli unsurudur. Dilin iyi araştırılmış ses özellikleri onun geçmişi ve diğer diller ile bağlantıları hakkında bilgi verebilir. Bu makalede Kazakça ve Türkçedeki /i/ sesleri karşılaştırılmaktadır. Karşılaştırmanın sonuçlarına dayanarak bu seslerin telâffuz etme sürecinde konuşma organlarının hareketleri incelenmektedir. Eski Türkçe döneminde /i/ sesinin telâffuzunun çağdaş Kazakçadaki telâfuzu ile aynı olduğu iddiası ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: /i/ sesi, Kazakça, Türkçe, telâffuz.

Summary

The sound system is a very important component of any language. Well-researched sound peculiarities of a language can give detailed information about its past and its relations with other languages. Sound /i/ of the Kazakh language is compared with the Turkish sound /i/ in this study. According to the data of the comparison, conclusion has been made about the articulation of organs of speech during pronunciation of these sounds. Probably, the /i/ sound articulation resembled the modern /i/ sound articulation in the Kazakh.

Key words: Sound /i/, Kazakh, Turkish, articulation.

Giriş

Türkçe ve Kazakça, Ural Altay dilleri ailesine mensup iki Türk yazıdildir; ikisi de Eski Türkçenin devamıdır. Bu iki dil arasında çok sayıda benzerlikler bulunur fakat bu dillerin Ural Altay diller ailesinin farklı alt gruplarına – Türkçe Oğuz dil grubuna, Kazakça ise Kıpçak dil grubuna – girmelerinden dolayı yüzyıllar içinde teşekkül etmiş olan farklılıklar da vardır. Bu farklılıklar dillerin hem ses bilgilerinde hem de söz dizimlerinde kendini gösterir. Günümüze deken çok dil bilgisindeki farklılıklar araştırmacıların dikkatlerini çekerek incelenip tespit edilmiştir. Poppe [1], Kutalmış [2], Tamir [3], Çakıroğlu [4] gibi bilim adamlarının bu konu üzerine ayrıntılı çalışmaları mevcuttur.

*Doktora öğrencisi, Fatih Üniversitesi, İstanbul-Türkiye.

PhD student at Fatih University in Istanbul-Turkey. E-mail: sofya.sorokina@gmail.com

Türkiye Türkçesinin ses bilgisi 20. yüzyılın 70'li yıllarından itibaren yoğun olarak araştırılmaktadır. Türkçenin ses bilgisi üzerine ayrıntılı çalışmalar Selen [5], Kopkallı-Yavuz [6], Tekin [7], Ergenç [8] gibi dilbilimciler tarafından yapılmıştır. Fakat bilim adamlarının Türkçenin ses yapısına ilgileri yukarıda verilen tarihten çok daha önce kendini göstermiştir. Böylece, Bergsträsser'in "Türk Fonetigi" daha 1936 yılında Türkçeye çevrilmiştir [9].

19. yüzyılın başından itibaren Kazak dili yabancı uyruklu bilim adamları tarafından yoğun bir şekilde incelenmeye başlamıştır. Araştırmacıların dikkat ettiği alanlardan biri, Kazakçanın sesleri idi. Bu konuya dair araştırmalara sahip olanlardan bazıları Levşin [10], İlminskiy [11], Melioranskiy [12], Laptev'dir [13]. Dilbilimciler Kazakça sesleri Osmanlıca veya Tatarcadakiler ile karşılaştırarak farklılıkları ortaya koymuşlardır. 20. yy'ın 80'li yıllarında Baskakov 24 Türk dilinin ses yapılarını Eski Türkçeninki ile karşılaştırarak dillerin temel ses özelliklerini içeren detaylı eser çıkarmıştır [14].

Kazak dilbilimci Baytuova'nın Türkçe, Kazakça ve Özbekçenin bazı seslerinin karşılaştırılmasına dair makaleleri mevcuttur [15]. Çağdaş Türkçe ve Kazakçanın seslerini karşılaştıran ve farklılıkların sebeplerini açıklayan bir çalışma daha yapılmamıştır. Bu makale söz konusu alanda ilk adımlardan biri olarak Türkçe ve Kazakçadaki /i/ seslerinin karşılaştırmasını içerir. Bunun dışında makalede, ortaya çıkan farklılığın sebebi açıklanmaya çalışılmıştır.

Türkçe ve Kazakçadaki /i/ Seslerinin Karakteristiği

Hem Türkçede hem de Kazakçada "i" harfi ile gösterilen vokal ses bulunur. Kazakçadaki /i/ sesi Türkçedekinden farklıdır. Bu farklılık kulak aracılığıyla net duyulur. Kazakçada "i" harfi ile gösterilen ses Türkçedekinden daha kısa ve /i/ sesine daha yakındır. Türkçede "i" harfi ile gösterilen ses tok ve net /i/ sesini içerir.

Türk ve Kazak dilbilimcilerin açıklamalarına göre Kazakça ve Türkçe /i/ sesinin çıktığı andaki ağız organlarının duruşu ve /i/ sesinin karakteristiği şöyledir: Türkçedeki /i/ sesi; "dar, düz bir ön dil ünlüsüdür; sesin çıkışında dudaklar dar bir biçimde açıktır, dilin ön kısmı öne doğru kabırır, iki yanı üst sıra dişlerin kenarlarına değer" [5; 44]. Kazakçadaki /i/ sesi; "öne kaynayan orta dil ünlüsüdür; /i/ sesi çıkışında dil biraz öne doğru ilerler, dilin ucu alt dişlere dayanır, dilin ortası sert damaging art tarafına doğru kalkar" [16; 52]. Türkçedeki /i/ sesinin I. formantı 400 Hz, II. formantı 2100-2400 Hz'tir [5; 45]. Kazakçadaki /i/ sesinin I. formantı 300-500 Hz, II. formantı 1700-2000 Hz'tir [16; 62-63].

Böylece Türk ve Kazak araştırmacılar tarafından yapılan deneysel verilere dayanarak Türkçe ve Kazakçadaki /i/ seslerinin arasında akustik fark ortaya konulur. Bu farkın daha net açıklanmasının zorluğu, günümüze kadar Kazakça ve Türkçedeki seslerin deneysel olarak karşılaştırmalı araştırmasının yapılmamış olmasından kaynaklanır.

Eski Metinlerde/i/Sesinin Tespit Edilmesi

Eski Türkçe döneminde Kazakça ile Türkçenin ortak kelimelerinde söz konusu iki sesin bulunduğu yerde /i/ sesini gösterdiği ispatlanan “i” harfi bulunur. Örneğin,

Türkçe	Kazakça	Eski Türkçe ¹
bilmek	білу	bił-
bir	бір	bir
birleşik	бірлескен	bir(i)ki
birlikte	бірге	birle
biz	біз	biž
iki	екі	eki
ileri	ілгері	ilgerü
iş	іс	iş
girmek	кіру	kir-
kişi	кісі	kişi
sekiz	сегіз	sekiz
siz	сіз	siz
demir	темір	temir

Yazıdan telâffuzu anlamak mümkün değil, sadece çağdaş hali ile karşılaştırarak her hangi bir sonuca ulaşmak mümkündür. Çağdaş Kazakça ve Türkçedeki /i/ seslerinin telâffuzları arasındaki farklılık ortadadır. Bu farklılığın sadece çağdaş dönemdeki Kazakçaya ait olmadığını tespit etmek mümkündür. 1900 yılında yüksek lisans tezi olarak yazılan eserinde Laptev Kazakçada /e/, /i/ ve /ı/ sesleri yanında kısa /e/, /i/, /ı/ seslerini tespit etmiştir. İlgimizi çeken şu ki, kısa /ı/ sesi ince konsonantların yanına – yani kısa /i/ sesinin yazılması gerektiği yerlere – yazılmıştır. Örneğin, “дүньән*і* кандай жарық кылырадың” /*dünäniqanday jariq qılıradıñ*/ (dünyayı ne kadar aydınlık yapardın) (6/5); “Каарман перілерше тіл сөйлед*і*” /*qaarman perilerşe til söyledi*/ (Kahraman peri dili ile konuştu) (24/23); “бөр үлкөн жайын кельд*і*” /*ber ülkön jayın keldi*/ (büyük bir yayın balığı yaklaştı) (30/22) [13].

¹Eski Türkçe örnekler [7; 129-166] kitabından alınmıştır.

Sorokina S. L. Türkçedeki /i/ sesi ile Kazakçadaki /i/ sesi arasında fark var mı?

Demek, kelimenin ince olmasına rağmen söylenen ses dilbilimciye /i/ sesi olarak gelmiştir. Örneğin, “kim” kelimesi bazen “кѣм” /kım/ olarak yazılmıştır. Fakat “кѣм” /kım/ yazılışı da mevcuttur. Aynı durum “bir” kelimesi için de geçerlidir. Bu kelime bazen “бѣр” /bır/, bazen “бѣр” /bır/, bazen ise “бѣр” /ber/ olarak yazılmıştır. Ana dili Kazakça olmayan bilim adamı için /i-/i/ ses karışıklığı ortaya çıkmıştır. Burada “ana dili Kazakça olmayan bilim adamı” deyimini vurgulamak istiyoruz. Kulak aracılığıyla yapılan araştırmalarda şahıs faktörü ön plana çıkmaktadır. Beyni bir vokaller sistemine alışık olan dilbilimcinin diğer sistemle karşılaştığında karışıklıklar ortaya çıkabilir.

Günümüzde de Kazakça /i/ ve /i/ sesleri arasında duyulmayacak kadar fark vardır. Dilbilgisi kitaplarında /i/ ve /i/ seslerinin sanki yokmuş gibisöylenmesi gerektiği yazılıyor [17; 5]. Meselâ, “бѣр”/bır/ kelimesi /br/ olarak telâffuz edilecektir. Tabi ki, sesler o kadar kısa söylendiği halde aralarındaki farklılığı ayırtetmek oldukça zordur, ancak Kazakçayı ana dili kadar bilen dil uzmanlarının /i/ve/i/ seslerini birbirinden kolay ayırabildiklerini düşünüyoruz. Acaba, yabancı dilbilimciler için /i/ve /i/ sesleri arasındaki karışıklığı ortaya çıkaran nedir?

/i/ ve /i/ Sesleri Arasındaki Fark Neye Dayanır?

Kazakçadaki /i/ ve /i/ seslerinin kısa olması ve birbirine yakın olması özelliği ne zaman ortaya çıkmıştır? Göktürkçe yazılışına baktığımızda /i/ ve /i/ sesleri arasında her hangi bir karışıklık oluşturacak durumla karşılaşmıyoruz. Günümüzde ince sayılan “i” harfi ile yazılan kelimeler ince yazılmıştır. Örneğin¹,

Göktürkçe	Harflerin Karakteristiği	Okunuşu	Türkçe	Kazakça
𐰉𐰺𐰏	orta “s/ş”, ince “k”, orta “z”	s(e)k(i)z	sekiz	сегіз
𐰉𐰺𐰏	ince “t”, orta “m”, ince “r”	t(e)m(i)r	demir	темір
𐰉𐰺𐰏	ince “y”, ince “t”, “i/i”	y(e)ti	yedi	жеті
𐰉𐰺𐰏	ince “b”, “i/i”, ince “l”	bil-	bilmek	білу
𐰉𐰺𐰏	ince “b”, “i/i”, ince “n”, orta “p”	bin(i)p	binip	мінip

Görüldüğü gibi, Eski Türkçe zamanında incelik-kalınlık olayını bozan her hangi bir durum yoktu. Neden o zaman çağdaş Kazakçada ince

¹Örnekler [21] kitabından alınmıştır.

kelimeler söylendiği zaman kalın/*ı*/sesi duyuluyor? Bu soruya cevap verebilmemiz için “incelik-kalınlık” kavramının doğasına bakmamız gerek. Bir sesi ince yapan nedir? İnce sesi kalın sestten ayıran nedir? Bir sesi ince veya kalın yapan olgu, dilin duruşudur. Dil ortası sert damağa dayanırsa sesince çıkar, dilarkası yumuşak damağa dayanırsa ses kalın çıkar[18; 179-180]. Diğer tabirle, dilin ağzın önüne ilerlemesi ince sesi, dilin ağzın arkasına çekilmesi kalın sesi ortaya çıkarır. Bu özelliğe dayanarak Toklu, ince sayılan/*i*/, /*e*/, /*ö*/*ve*/*ü*/seslerini “öndil ünlüleri”, kalın sayılan/*ı*/, /*a*/, /*o*/*ve*/*u*/seslerini “arkadil ünlüleri” olarak adlandırmıştır [19; 39].

Gerçek şu ki, vokal sesler sadece kalın veya sadece ince şekilde çıkabilir. Dilin duruşunun değişmesi, sesin değişmesinin sebebi olur. Örneğin/*o*/sesi söylenirken dil ortasının sert damağa doğru ilerlemesi/*ö*/sesini oluşturur. Konsonantlara gelince durum değişiyor. Her bir konsonant sesi, hem dil öndeyken hem de dil arkadayken telâffuz edilebilir. Örneğin/*b*/sesi hem dil ortasının sert damağa doğru ilerlemesiyle hem de dil arkasının yumuşak damağa doğru kalkmasıyla /*b*/ olarak çıkar. Dilin duruşunun değişmesi, sesi değil sesin tınısını değiştirir. Böylece, bütün konsonantlar hem ince hem de kalın şekilde söylenebilir. Örneğin/*b*/*-*/*b'*/, /*g*/*-*/*g'*/, /*t*/*-*/*t'*/vs. gibi sesler vardır.

Türk dillerinde kelime yapısı seslerin bu özelliği temelinde kurulmuştur. Kelimedeki bütün sesler ya dil ortasının sert damağa doğru ya da dil arkasının yumuşak damağa doğru ilerlerken telâffuz edilir. Diğer tabirle, kelimedeki bütün sesler ya ince ya da kalın çıkar. Orhon alfabesinde konsonant seslerin ince ve kalın varyantlarının farklı harflerle işaretlenmesi ve kalın ve ince harflerin aynı kelimedeki bulunmaması bu iddiayı doğrular. Çağdaş araştırmalar da günümüzde Türk dillerinde incelik-kalınlık özelliğinin korunmasını ispat eder. Örneğin, çağdaş Kazakça ses sistemi üzerine deneysel araştırmalar yaptıktan sonra Cunisbekov, Kazakçada ince vokalli hecede konsonantların da ince telâffuz edildiğini tespit etmiştir [20; 33].

Böylece, /*i*/ ve /*ı*/ seslerinin arasındaki fark, dil duruşuna dayanan incelik-kalınlık özelliğinden kaynaklanır. Bu özelliğe göre hecedeki bütün sesler ya ince ya kalın söylenir. Görüldüğü gibi Göktürk zamanından itibaren bu özellik, Türk dillerinde kendini koruştur.

Kazakçadaki İncelik-Kalınlık Sisteminin Özelliği

Yukarıdaki iddialar doğru ise Kazakça ince hecelerde neden/*ı*/sesi duyuluyor? Tespitlerimizi /*k*/ sesi örneği üzerine açıklayalım. Türkiye Türkçesinde /*k*/ sesinin ince /*k'*/ ve kalın /*k*/ varyantları mevcuttur. Örneğin, “*kız*” kelimesindeki /*k*/ sesi telâffuz edilirken dil arkası yumuşak damağa doğru kalkarak kalın sesi ortaya çıkarır. Tam tersi, “*çilek*” kelimesindeki /*k'*/ sesi söylenirken dil ortası sert damağa doğru

Sorokina S. L. Türkçedeki /i/ sesi ile Kazakçadaki /i/ sesi arasında fark var mı?

ilerleyerek ince sesi oluşturur.

Kazakçada da /k/ sesinin ince ve kalın varyantı mevcuttur. Söz konusu sesin kalın varyantı, /q/ sesidir. /q/ sesi oluştuğu zaman dil arkası Türkçedeki kalın /k/ sesine oranla yumuşak damağın daha arkasına doğru kalkar. /q/ sesinin ince varyantı /k/ sesi ise söylendiği zaman dil ortası Türkçedeki /k/ sesine oranla sert damağın daha arkasına doğru hareket eder. Aynı durum vokal seslere gelince görülür. Reformatskiy vokal seslerinin sınıflandırmasını yaptığında Kazakça arkadil /ı/ sesinin genel /ı/ sesinden ağzın daha arkasından çıktığını ifade etmiştir [18; 186]. Buna göre /ı/ sesinin öndilli varyantı olan /i/ sesi de telâffuz edildiğinde dil ortası Türkçedeki /i/ sesine oranla sert damağın daha arka tarafına doğru ilerler. Söylediklerimizi şema şeklinde gösterecek olursak aşağıdaki şema ortaya çıkar.

Şema 1.

Aralıksız çizgi ile, Türkçe ince seslerin, kesikli çizgi ile Kazakça ince seslerin telâffuz edilmekte dilin duruşu gösterilmiştir.

Şema 2.

Aralıksız çizgi ile, Türkçe kalın seslerin, kesikli çizgi ile Kazakça kalın sesleri telâffuz edilmek dilin duruşu gösterilmiştir.

Böylece, dilin farklı duruşu, Kazakça ve Türkçe kalın seslerinin birbirinden farklı bir şekilde çıkmasını sağlar. Aynı durum Kazakça ve Türkçe ince sesler için geçerlidir. Diğer tabirle Kazakçadaki incelik-kalınlık sistemi Türkçedeki incelik-kalınlık sisteminden farklıdır. Türkçe ve Kazakçadaki bu sistemleri karşılaştırdığımızda Kazakçaya oranla Türkçe hem vokal hem de konsonant seslerinin söylediğinde dilin daha öne ilerlediğini fark etmek mümkündür. Büyük ihtimalle, bu fark Türklere oranla daha geniş yüze sahip Kazaklar ile Türkler arasındaki biyolojik farklılıktan kaynaklanır. Bu sebepten dolayı Eski Türkçedeki tek olan /i/ sesi zamanla birbirinden farklı Türkçedeki /i/ ve Kazakçadaki /i /seslerine dönüşmüştür. Eski Türkçede çağdaş Kazakçadaki gibi gırtlak /q/ ve /ğ/ seslerinin olduğunu göz önünde bulundursak Eski Türkçe zamanında /i/ sesinin telâffuzunun çağdaş Kazakçadaki telâffuza yakın olması gerektiğini düşünmemiz mümkündür.

Sonuç

Türkçedeki /i/ sesinin telâffuzu, bazı akustik ve fizik özellikleri Kazakçadaki /i/ sesinin telâffuzu, akustik ve fizik özelliklerinden farklıdır. Kazakçadaki /i/ sesi daha kısa ve /ı /sesine benzeyen bir telâffuzu gösterir. Dilbilimcilerin verilerine göre Türkçedeki /i/ sesi ön dil vokali, Kazakçadaki /i/ sesi orta dil vokalidir. Türkçedeki /i/ sesinin II. formantının değeri Kazakçadakininden fazladır. Yaptığımız analize göre sesler arasındaki fark dilin farklı duruşlarından kaynaklanır. Türkçedeki /i/ sesi telâffuz edilirken dilin ortası, Kazakçadaki sese oranla ağzın daha önüne doğru ilerler. Tam tersi, Kazakçadaki /i/ sesi söylenirken dilin ortası, Türkçedeki sesin telâffuzuna oranla sert damağın daha arka tarafına doğru kalkar. Dilin farklı duruşu, sesin farklı tınlarını oluşturur.

Makalede verilen farklı örneklere dayanarak genel olarak Kazakça “incelik-kalınlık” telâffuzunun Türkçedekine göre daha “arkalı”, yani Kazakça hem ince hem kalın sesler telâffuz edildiğinde dil Türkçeye göre damağın daha arka taraflarına doğru ilerler. Görüldüğü gibi Eski Türkçede günümüzdeki gibi farklı seslere henüz ayrılmamış olan tek /i/ sesi vardı.

KAYNAKLAR

1. Poppe, N. *Introduction to Altaic Languages*. Wiesbaden, 1965.
2. Kutalmış, M. “Çağdaş Kazakça’da –Kay ve –Kay edi Formlarına Dair.” *İlmî Araştırmalar: Dil, Edebiyat, Tarih İncelemeleri*, 14 (2002): 113-120.
3. Tamir, F. “Kazak Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, ed. Ahmet Bican Ercilasun. Ankara: Akçağ Yayınları, 2007.
4. Çakıroğlu, A. K. *Türkiye Türkçesi ve Kazak Türkçesi’nin Fiil Zamanları Açısından Karşılaştırılması*. Bursa: Alfa Aktüel Yayınları, 2009.

Sorokina S. L. Türkçedeki /i/ sesi ile Kazakçadaki /i/ sesi arasında fark var mı?

5. Selen, N. *Söyleyiş Sesbilimi, Akustik Sesbilim ve Türkiye Türkçesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1979.
6. Kopkallı-Yavuz, H. "The Sound Inventory of Turkish: Consonants and Vowels." S. Topbaş ve M. Yavaş (eds.) *Communication Disorders in Turkish in Monolingual and Multilingual Settings*. US: Multilingual Matters, 2010.
7. Tekin, T. *Orhon Yazıtları*. Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları, 2014.
8. Ergenç, İ. *Türkiye Türkçesinin Görevsel Sesbilimi*. Ankara: Engin Yayınları, 1989.
9. Bergsträsser, G. *Türk Fonetigi*, Çev. M. Şükrü Akkaya. İstanbul: Devlet Basımevi, 1936.
10. Levşin, A. İ. *Opisaniye Kirgiz-Kazaçyih, ili Kirgiz-Kaysatskih*, Ord i Stepey, ed. M. K. Kozıbayev. Almatı: "SANAT", 1996.
11. İlminskiy, N. İ. *Materialı k İzuçeniyu Kirgizskogo Nareçiya*. Kazan: UZKU, 1861.
12. Melioranskiy, P. M. *Kratkaya Grammatika Kazak-Kirgizskogo Yazıka: Fonetika; Etimologiya*. S. Petersburg: İmperatorskaya Akademiya Nauk, 1894.
13. Laptev, İ. *Materialı po Kazak-Kirgizskomu Yazıku*. Moskva: V. Gatsuk, 1900.
14. Baskakov, N. A. *İstoriko-Tipologičeskaya Fonologiya Türkskih Yazıkov*. Moskova: Nauka, 1988.
15. Baytuova, A. N. "Srvnitelnaya Kharakteristika Soglasnih Fonem /J/, /K/, /Q/ v Kazahskom, Turetskom i Uzbekskom Yazıkah", QazUU Qabarşısı. Fili,ologiya Seriyası, 6/152 (2014): 129-133.
16. Cunisbekov, A. *Glasniye Kazahskogo Yazıka*. Alma-Ata: Nauka, 1972.
17. Jiyenbayev, S., Begaliyev, G., Uyukbayev, İ. *Kazahskiy Yazık*. Alma-Ata: Mektep, 1987.
18. Reformatskiy, A. A. *Vvedeniye v Yazıkovedeniye*. Moskva: Aspekt Press, 1996.
19. Toklu, O. *Dilbilime Giriş*. Ankara: Akçağ, 2003.
20. Cunisbekov, A. *Singarmonizm V Kazahskom Yazıke*. Alma-Ata: Nauka, 1980.
21. Mert, O. *Köli Çor Yazıtı ve Anıt Mezar Kompleksi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, 2015.